|| શ્રીહરિ: ||

|| સ્તર 1 - શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા શુદ્ધ ઉચ્ચાર માર્ગદર્શિકા ||

(આ માર્ગદર્શિકા પ્રાથમિક સ્તરના ભગવદ્ગીતા વિદ્યાર્થીઓ માટે બનાવવામાં આવી છે)

હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઉચ્ચાર નિયમ -

- હ્રસ્વ **અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ** થી બનેલા અક્ષરોનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ કરવો (એક ક્ષણ નો સમય આપવો), દીર્ઘ નહિ.
- દીર્ઘ **આ, ઈ, ઊ, એ, એ, ઐ, ઓ, ઔ** અક્ષરોથી બનેલા બધા અક્ષરોનો ઉચ્ચાર દીર્ઘ કરવો (બે ક્ષણનો સમય આપવો), હ્રસ્વ નહિ.

અનુસ્વાર અને વિસર્ગના ઉચ્ચાર નિયમ -

- અનુસ્વાર- એવો અક્ષર જે સ્વરનું અનુગમન કરે છે એટલે કે સ્વરની પાછળ આવે છે અને જેનો ઉચ્ચાર નાસિકા (નાક) થી કરવામાં આવે છે.
- અનુનાસિક- એવો અક્ષર જેનો ઉચ્ચાર મોં અને નાકથી કરવામાં આવે છે.
- અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર, પછી આવતા અક્ષર ઉપર આધારિત છે એટલે કે તે અનુસ્વાર આગલા અક્ષર અનુસાર પરિવર્તિત થાય (બદલાય) છે.

ક વર્ગ

- **ક્, ખ્, ગ્, ઘ્, ઙ્,** કણ્ઠ્ય અક્ષર છે જેનો ઉચ્ચાર કંઠથી થાય છે.
- આ વર્ગનો અનુનાસિક અક્ષર **'ઙ્'** છે તેથી આ વર્ગના અક્ષરોની પહેલાં આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર **ઙ્** કરો. જેમ કે - **કંકણ (કઙ્કણ), પંખ (પઙ્ખ), ગંગા (ગઙ્ગા), સંઘ (સઙ્ઘ)**
- **'ક્ષ'** એ સંયુક્ત અક્ષર છે **(ક્+ષ=ક્ષ),** જેમાં **'ક્'** પહેલો (પ્રથમ) અક્ષર છે, તેથી **'ક્ષ'** અક્ષર પહેલાં આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર **'ઙ્'** એવો કરવો. જેમ કે - **સંક્ષિપ્ત (સઙ્ક્ષિપ્ત)**

ચ વર્ગ

- **ચ્ , છ્ , જ્, ઝ્, ઞ્** તાલવ્ય અક્ષર છે. તેમનો ઉચ્ચાર તાળવાથી થાય છે.
- આ વર્ગ નો અનુનાસિક અક્ષર **'ઞ્'** છે તેથી આ વર્ગના અક્ષરોના પહેલાં આવતા અનુસ્વારોનો ઉચ્ચાર **'ઞ્'** કરો. જેમ કે- **ચંચલ (ચઞ્ચલ), પંછી (પઞ્છી), પંજા (પઞ્જા), રાંઝા (રાઞ્ઝા)**
- **'જ્ઞ'** સંયુક્ત અક્ષર છે **(જ્ + ઞ = જ્ઞ)** જેમાં **'જ્'** પ્રથમ અક્ષર છે તેથી **'જ્ઞ'** ના પહેલાં આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર **'ઞ્'** એવો થશે. જેમ કે- **ઇદં + જ્ઞાનમ્ (ઈદઞ્જ્ઞાનમ્)**

ટ વર્ગ

- **ટ્, ઠ્, ડ્ , ઢ્, ણ્** મૂર્ધન્ય અક્ષરો છે, એમનો ઉચ્ચાર મૂર્ધાથી થાય છે.
- આ વર્ગનો અનુનાસિક **'ણ્'** છે તેથી આ વર્ગના અક્ષરોની પહેલાં આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર **'ણ્'** કરો. જેમ કે - **ઘંટા (ઘણ્ટા), કંઠ (કણ્ઠ), પંડિત (પણ્ડિત), ષંઢ (ષણ્ઢ)**

ત વર્ગ

- **ત્, થ્, દ્, ધ્, ન્** દન્ત્ય અક્ષરો છે એમનો ઉચ્ચાર દાંતથી થાય છે.
- આ વર્ગનો અનુનાસિક **'ન્'** છે તેથી આ વર્ગના અક્ષરોની પહેલાં આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર **'ન્'** કરો. જેમ કે- **પંત (પન્ત), પંથ (પન્થ), કંદ (કન્દ), અંધ (અન્ધ)**
- **'ત્ર'** સંયુક્ત અક્ષર છે **(ત્ + ર = ત્ર)** જેમાં **'ત્'** પ્રથમ અક્ષર છે તેથી **'ત્'** ની પહેલાં આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર **'ન્'** એવો થશે. જેમ કે - **તંત્ર (તન્ત્ર)**

પ વર્ગ

- **પ્, ફ્, બ્ , ભ્ , મ્** ઓષ્ઠ્ય અક્ષરો છે એમનો ઉચ્ચાર હોઠથી થાય છે.
- આ વર્ગનો અનુનાસિક **'મ્'** છે તેથી આ વર્ગના અક્ષરોની પહેલાં આવતા અનુસ્વારોનો ઉચ્ચાર **'મ્'** કરો. જેમ કે - **ચંપા (ચમ્પા), ઈંફાલ (ઈમ્ફાલ), સંબલ (સમ્બલ), દંભ (દમ્ભ)**

વિશિષ્ટ વર્ગ

'ક' થી **'પ'** સુધી ના વ્યંજનોની પહેલાં આવતા અનુસ્વારોનો ઉચ્ચાર કેવી રીતે થાય છે તે આપણે જોયું. હવે **'ય'** થી **'હ'** સુધી આવતા દરેક અક્ષરની પહેલાં આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર કેમ થાય તે જોઇએ. ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા સમજમાં આવે તે હેતુથી નીચે કોષ્ઠકમાં તે અક્ષરો લખ્યા છે. ધ્યાનમાં રાખવાનું કે, હકીકતમાં આ અક્ષરો ત્યાં નથી, પણ ફક્ત અનુસ્વારના ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા અને પ્રાથમિક સ્તરના વિદ્યાર્થીઓને સરળતાથી સમજમાં આવે તે માટે તેમનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શબ્દની વચ્ચે અનુસ્વારયુક્ત અક્ષર પછી આવતા 'ય' થી 'હ' સુધીના ઉદાહરણ-

શબ્દની વચ્ચે આવતા **'ય'** થી **'હ'** સુધીના અક્ષરોની પહેલાં અનુસ્વાર યુક્ત અક્ષર આવે તો, અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક **'યૺઁ', 'લૺઁ'** અથવા **'વૺઁ'** થાય છે.

- **ય** - સંયમ [સં(યૺઁ)યમ], સંયોગિતા [સં(યૺઁ)યોગિતા], સંયુક્ત [સં(યૺઁ)યુક્ત]
- **લ** - સંલગ્ન [સં(લૺઁ)લગ્ન], સંલાપ [સં(લૺઁ)લાપ]
- **વ** - સંવાદ [સં(વૺઁ)વાદ], સંવર્ધન [સં(વૺઁ)વર્ધન], સંવેદના [સં(વૺઁ)વેદના]
- **ર** - સંરચના [સં(વૺઁ)રચના], સંરક્ષણ [સં(વૺઁ)રક્ષણ], સંરેખણ [સં(વૺઁ)રેખણ]
- **શ/ષ** - સંશય [સં(વૺઁ)શય], વંશ [વં(વૺઁ)શ], દંશ [દં(વૺઁ)શ], દંષ્ટ્રા [દં(વૺઁ)ષ્ટ્રા], સંશ્રય [સં(વૺઁ)શ્રય]
- **સ** - કંસ [કં(વૺઁ)સ], સંસાર [સં(વૺઁ)સાર], સંસર્ગ [સં(વૺઁ)સર્ગ]
- **હ** - સંહ [સં(વૺઁ)હ], સંહાર [સં(વૺઁ)હાર], સંહિતા [સં(વૺઁ)હિતા]

શબ્દના અંતમાં અનુસ્વારયુક્ત અક્ષર પછી આવતા 'ય' થી 'હ' સુધીના ઉદાહરણ-

શબ્દના અંતમાં આવતા અનુસ્વારયુક્ત અક્ષર પછી **'ય'** થી **'હ'** સુધીના અક્ષર આવે તો, અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર થાય છે. ઉદા. -

- **ય**- ધર્મ્યામૃતમિદં(યૺઁ) યથોક્તમ્
- **ર**- લોકમિમં(મ્) રવિઃ
- **લ**- તદોત્તમવિદાં(લૺઁ) લો
- **વ** - ધ્યાનં(વૺઁ) વિશિષ્યતે
- **શ/ષ** - ઇદં(મ્) શરીરમ્
- **સ** - એવં(મ્) સતત
- **હ** - ક્ષયં(મ્) હિંસામ્

વિસર્ગ ઉચ્ચાર નિયમ -

નિયમ 1: લીટીના (પંક્તિના) અંતમાં આવતા વિસર્ગનો ઉચ્ચાર -

વિસર્ગ હંમેશા સ્વર પછી જ આવે છે. ભગવદ્ગીતામાં, પંક્તિના અંતમાં આવતા વિસર્ગનો ઉચ્ચાર કંઈક **'હ'** જેવો કરવામાં આવે છે, સ્વર અનુસાર તેને બદલીને **હ, હુ, હે, હિ,** વગેરે કરવામાં આવે છે.

વિસર્ગનો પૂર્વ સ્વર-

- જો **'અ'** હોય તો વિસર્ગનો ઉચ્ચાર **'હ/હા'** જેવો થશે. ઉદા. **સંશયઃ** (**સંશયહ**/**સંશયહા**)
- જો **'આ'** હોય તો વિસર્ગનો ઉચ્ચાર **'હા'** જેવો થશે. ઉદા. **રતાઃ** (**રતાહા**)
- જો **'ઇ', 'ઈ', 'ઐ'** હોય તો વિસર્ગનો ઉચ્ચાર **'હિ'** જેવો થશે. ઉદા. **મતિઃ** (**મતિહિ**), **ધર્મૈઃ** (**ધર્મૈહિ**)
- જો **'ઉ' 'ઊ' 'ઔ'** હોય તો વિસર્ગનો ઉચ્ચાર **'હુ'** જેવો થશે. ઉદા. **કુરુઃ** (**કુરુહુ**)
- જો **'એ'** હોય તો વિસર્ગનો ઉચ્ચાર **'હે'** જેવો થશે. ઉદા. **ભૂમેઃ** (**ભૂમેહે**)
- જો **'ઓ'** હોય તો વિસર્ગનો ઉચ્ચાર **'હો'** જેવો થશે. ઉદા. **માનાપમાનયોઃ** (**માનાપમાનયોહો**)

નિયમ 2: કંઈક ખાસ અક્ષરો ની પહેલાં આવતા વિસર્ગનો ઉચ્ચાર

બે શબ્દોની વચ્ચે આવતા વિસર્ગનો ઉચ્ચાર એના આગળ આવતા અક્ષર અનુસાર થશે -

- જો વિસર્ગની પછી **'ક્'** અથવા **'ખ્'** એ અક્ષરો આવે તો વિસર્ગનો ઉચ્ચાર કંઇક **'ખ્'** જેવો કરવાનો છે. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે **'ખ્'** જેવો ઉચ્ચાર કરવાનો છે, **'ખ્'** નહિ.

  જેમ કે - **મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ - મૈત્રઃ (ખ્) કરુણ એવ ચ**
- જો વિસર્ગની પછી **'પ્'** અથવા **'ફ્'** એ અક્ષરો આવે તો વિસર્ગનો ઉચ્ચાર કંઇક **'ફ્'** જેવો કરવાનો છે. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે **'ફ્'** જેવો ઉચ્ચાર કરવાનો છે, **'ફ્'** નહિ.

  જેમ કે - **તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યમ્ - તતઃ(ફ્) પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યમ્**
- જો વિસર્ગ પછી **'સ્' 'શ્'** અથવા **'ષ્'** એ અક્ષરો હોય તો એ વિસર્ગનો ઉચ્ચાર અનુક્રમે **'સ્' 'શ્'** અને **'ષ્'** ની જેમ થશે. જેમ કે - **યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ = યો મદ્ભક્તસ્સ મે પ્રિયઃ**

  ઊર્ધ્વમૂલમધઃ શાખમ્ = ઊર્ધ્વમૂલમધશ્શાખમ્

  મનઃ ષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ = મનષ્ષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ

વિશેષ નિયમ: જો વિસર્ગની પછી **'ક્ષ'** અક્ષર આવે તો એ વિસર્ગનો ઉચ્ચાર નિયમ-1 પ્રમાણે **'હ' 'હિ' 'હુ' 'હે'** થશે. ઉદા. - **તેજઃક્ષમા = તેજહ ક્ષમા**

વિસર્ગ સન્ધિ નિયમ

સન્ધિ કરતી વખતે ગીતામાં ઘણી જગ્યાએ વિસર્ગને **ર્, સ્, શ્, ષ્,** વગેરેમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે, આ ફેરફાર વિસર્ગ સન્ધિના નિયમના કારણે છે, જે બહુજ વિસ્તૃત છે, તેથી જ તમને આગળના સ્તરમાં કહેવામાં આવશે. અત્યારે જેમ તમને પીડીએફમાં આપ્યું છે, તેમજ અભ્યાસ કરવાનો છે.

ઉદાહરણ - **બુદ્ધિઃ યો** - **બુદ્ધિર્યો, પરયોપેતાઃ તે** - **પરયોપેતાસ્તે, વૈદૈઃ ચ** - **વૈદૈશ્ચ**

અહીં એ ધ્યાન રાખવાનું કે વિસર્ગની પછી ઉપરોક્ત અક્ષરો સિવાય કોઈ પણ અક્ષર આવે તો વિસર્ગના ઉચ્ચારના નિયમ-૧ ની પ્રમાણે હ,હુ, હે, હિ થશે.

અવગ્રહ(ऽ) –

અવગ્રહ (ऽ) એક ચિહ્ન છે જે સન્ધિના કારણે 'અ'કાર ('અ') ના લોપને દર્શાવે છે. હકીકતમાં એનો કોઈ ખાસ ઉચ્ચાર નથી થતો. ફક્ત, વિગ્રહ કરતી વખતે ભેદ ન થાય એટલા માટે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમ કે - **પ્રયાણકાલે+અપિ** - **પ્રયાણકાલેऽપિ**

આધાત ઉચ્ચાર નિયમ -

- કોઈ જગ્યાએ સંયુક્ત અક્ષર (બે વ્યંજન અક્ષરોની સંધિ) આવે તો તેના પહેલાં આવતા સ્વર ઉપર આઘાત આપવો જોઈએ એટલે કે સંયુક્ત અક્ષર ના પ્રથમ અક્ષરની દ્રુરુક્તિ (બે વાર બોલવું) કરવી જોઈએ. જ્યાં આઘાત આવે છે ત્યાં સંકેત આપવા માટે પ્રત્યેક શ્લોક માં વર્ણો ઉપર '_' આપેલું છે.
  જેમ કે - **ક્ષ (ક્+ષ), ત્ર (ત્+ર), જ્ઞ (જ્+ઞ), ત્ય (ત્+ય), વ્ય(વ્+ય)** વગેરે સંયુક્ત અક્ષર છે

  ઉદાહરણ - **મવ્યક્તમ્ = મવ્+વ્યક્તમ્ ,** **મે પ્રિયઃ = મેપ્+પ્રિયઃ**

- જો કોઈ વ્યંજન ની સ્વરની સાથે સંધિ થાય તો તે સંયુક્ત અક્ષર નથી બનતો એટલે ત્યાં આઘાત નહિ લાગે. દા.ત. **ઋ** એક સ્વર છે તેથી **'વિસૃજામ્યહમ્'** માં **સૃ = સ્ + ઋ** માં **'સૃ'** ના આગળ આવતા **'વિ'** ઉપર આઘાત નહિ લાગે. સંયુક્ત અક્ષરની પહેલાં આવતા સ્વર પર જ આઘાત (જોર) આપવામાં આવે છે, કોઈ વ્યંજન અનુસ્વાર અથવા વિસર્ગ પર નહિ.

  ઉદાહરણ - **'વાસુદેવં(વઁ) વ્રજપ્રિયમ્'** માં **'વ્ર'** સંયુક્ત અક્ષર હોવા છતાં તેના પહેલાં 'અનુસ્વાર' હોવાના કારણે આઘાત નહિ લાગે.

- કેટલાક સ્થાનો પર સ્વર પછી સંયુક્ત વર્ણ હોવા છતાં પણ અપવાદ હોવાને કારણે આઘાત આપવામાં આવ્યા નથી જેમ કે સંયુક્ત વર્ણ માં :

૧. એક જ વર્ણ બે વાર આવવાથી - મ**ય્યા**વેશ્ય માં **મ** પર, ઉ**ત્તિ**ષ્ઠ માં **ઉ** પર આઘાત આવશે નહીં.

૨. ત્રણ વ્યંજનના સંયુક્ત અક્ષર હોવાથી - ભ**ક્ત્યા** માં **ભ** પર, યે**ન્દ્રિ**ય માં **યે** પર આઘાત આવશે નહીં.

૩. પ્રથમ અક્ષર ઉપર રેફ (ઉપર ર્) કે હકાર આવવાથી - સ**ર્વ**ત્ર માં **સ** પર, ગુ**હ્ય** માં **ગુ** પર આઘાત આવશે નહીં.

સંસ્કૃત ભાષામાં, અક્ષરોના ઉચ્ચારણ માટે મોંની જુદી જુદી જગ્યાઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ ચિત્રમાં, અક્ષરોના ઉચ્ચાર સ્થાનો બતાવવામાં આવ્યા છે. જણાવેલ સ્થાન ની મદદ વડે ઉચ્ચાર કરવાથી, આપણા ઉચ્ચારને શક્ય તેટલું શુદ્ધ બનાવી શકીએ. સંસ્કૃત ભાષા કેટલી વૈજ્ઞાનિક અને સમૃદ્ધ છે એ નીચેની તસ્વીરથી જાણી શકાય છે.

|| ઇતિ ||

ગીતા પરિવારના સાહિત્યનો ઉપયોગ અન્ય કોઈ જગ્યાએ કરવા માટે પૂર્વ પરવાનગી જરુરી છે.

પરવાનગીના પૂર્ણ પ્રયોજન વિષે અમારો સંપર્ક કરો: consent@learngeeta.com